
Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

**Η ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ
ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ. Η
ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ»**

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.836](https://doi.org/10.12681/mnimon.836)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Ν. (2004). Η ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ». *Μνήμων*, 26, 133-156.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.836>

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

Η ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ»

Στόχος του άρθρου είναι να προσεγγίσει μια όψη των ιδεολογικών-πολιτικών ρευμάτων στην Ελλάδα στις αρχές του εικοστού αιώνα, που έφεραν στο φως πρόσφατες μελέτες.¹ Αυτό θα γίνει μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Εταιρείας «Ελληνισμός», της οποίας αποτελούσε μέλος, και των θέσεων που διατύπωσαν για ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά ζητήματα της εποχής, το αγροτικό. Θα επιχειρήσουμε να εντάξουμε τις απόψεις τους στην ευρύτερη συζήτηση για το αγροτικό ζήτημα, το βάρος όμως θα δοθεί στην ανάλυση της επιχειρηματολογίας τους και στην ανάδειξη της εσωτερικής λογικής της. Με αφορμή, επίσης, κάποιες θέσεις του Χρηστοβασίλη θα μας απασχολήσει η σχέση μεταξύ εθνικού και αγροτικού ζητήματος σε Θεσσαλία και Ήπειρο, και η θεμελίωση επιχειρημάτων για την τύχη των τσιφλικιών πάνω σ' έναν λόγο για το έθνος. Θα ξεκινήσουμε με ορισμένα στοιχεία για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και με την παρουσίαση της Εταιρείας «Ελληνισμός» και του Χρηστοβασίλη. Θα προχωρήσουμε στην ανάλυση των απόψεων του τελευταίου, θα τις εντάξουμε στο πλαίσιο του πολιτικού λόγου του «Ελληνισμού», και θα δούμε, τέλος, ορισμένα σημεία στα οποία διαφοροποιείται απ' αυτόν.

Με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας το 1881 δημιουργήθηκε για πρώτη φορά στο ελληνικό βασίλειο αγροτικό ζήτημα:² μια πολυάριθμη τάξη άκληρων

---

1. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 374-381· Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα 1996· Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Αθήνα 2003.

2. Για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα 1999, τ. Α1, σ. 73-81· Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστα-*

χωρικών εξαρτιόταν για την επιβίωσή της από τους ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν. Η ιδιοκτησία αυτή ήταν σχετικά πρόσφατη, αποτέλεσμα της διαδικασίας ιδιωτικοποίησης της γης που είχε αρχίσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την εποχή της παρακμής της. Παραδοσιακά η ιδιοκτησία της γης δε νοούνταν ως απόλυτη και αποκλειστική: εμπράγματα δικαιώματα στη γη είχαν και οι καλλιεργητές της, οι οποίοι όμως σταδιακά αποστερούνταν απ' αυτά. Στην περιοχή που μας ενδιαφέρει, κομβικές στιγμές στη διαδικασία πλήρους ιδιωτικοποίησης και συγκέντρωσης της γης ήταν οι σφετερισμοί γαιών από τον Αλή πασά, η αγορά τσιφλικιών από Έλληνες επιχειρηματίες της Κωνσταντινούπολης τη δεκαετία του 1870 και η ενσωμάτωση το 1881 της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, ένα κράτος με σύγχρονους αστικούς θεσμούς, όπου η ιδιοκτησία νοούνταν ως απόλυτη. Η τελευταία εξέλιξη, με τον «μεταβολισμό» της ιδιοκτησίας που συνεπαγόταν, επιβάρυνε τη θέση των κολλίγων, ολοκληρώνοντας την απόλυτη κυριότητα του γαιοκτήμονα επί της γης και στερώντας τους από τα εμπράγματα δικαιώματα που διατηρούσαν πάνω της. Από την άλλη, όμως, έδινε στους κολλίγους την ιδιότητα του πολίτη με πλήρη αστικά και πολιτικά δικαιώματα, τα οποία θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν προβάλλοντας τις διεκδικήσεις τους σ' ένα πολιτικό σύστημα που τους συμπεριλάμβανε.

Το 1881-83 η προσπάθεια των κολλίγων να αντιδράσουν στην απαλλοτριώση των δικαιωμάτων τους στη γη που καλλιεργούσαν απέτυχε, καθώς τόσο ο τοπικός κρατικός μηχανισμός όσο και η κυβέρνηση του Τρικούπη τάχθηκαν αποφασιστικά με το μέρος των γαιοκτημόνων. Το αγροτικό ζήτημα το επανέφερε στο προσκήνιο ο Δηλιγιάννης το 1896, με νομοσχέδια (τα οποία όμως δεν ψηφίστηκαν) που περιόριζαν τα δικαιώματα των τσιφλικιάδων και παραχωρούσαν λίγη γη στους κολλίγους. Το 1902 αγοράστηκαν από το κράτος τα κτήματα του Στεφάνοβικ, και διανεμήθηκαν το 1907 στους κολλίγους τους και σε Έλληνες πρόσφυγες από την Βουλγαρία. Παράλληλα, το 1906, η κυβέρνηση Θεοτόκη κατέθεσε δυσμενές για τους γεωργούς νομοσχέδιο ρύθμισης της μορτής, το οποίο τελικά δεν ψηφίστηκε.

Εστίες αντίστασης των κολλίγων είχαν διατηρηθεί όλο αυτό το διάστημα, και την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής ζωής. Μεταξύ των αγρο-

---

σίον και η εποχή του. *Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1998 σ. 233-260· Λάζαρος Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, Τρίκαλα 1994· Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991, σ. 92-179· Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας», στο συλλογικό τόμο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1987, σ. 193-253· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, τ. Δ' και Ε', Αθήνα 1958.

τών επικρατεί τελικά, υπό την επιρροή και ριζοσπαστικών στοιχείων των πόλεων, το αίτημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών, αντί της απλής βελτίωσης των όρων της μορτής υπέρ τους.³ Μετά το Γουδί σημειώνονται σημαντικές κινητοποιήσεις των κολλίγων, οι οποίες όμως καταστέλλονται — με αποκορύφωμα τη σφαγή στο Κιλελέρ το 1910. Ο δρόμος όμως για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών έχει ανοίξει.

Άλλωστε φαίνεται ότι οι περισσότεροι γαιοκτήμονες δεν είχαν αντίρρηση να πουλήσουν σε μια «ικανοποιητική» τιμή τα τσιφλίκια τους, είτε απευθείας στους χωρικούς είτε στο κράτος — χωρίς βέβαια να λείπουν οι διαμαρτυρίες ότι «διώκεται η ιδιοκτησία». Όπως το έθετε ο Γ. Ζωγράφος (γαιοκτήμονας, επιχειρηματίας και βουλευτής) το 1911, το θεσσαλικό ζήτημα «σήμερα είναι ζήτημα τιμής των γαιών».⁴ Επιπλέον η πολιτική συζήτηση για το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας δεν προσδιοριζόταν μόνο από τα αιτήματα και τις κινητοποιήσεις των αγροτών ή τη στρατηγική των γαιοκτημόνων, αλλά και από εκτιμήσεις για το ποιος ήταν ο καλύτερος τρόπος επίτευξης της οικονομικής ανάπτυξης: η στασιμότητα της θεσσαλικής γεωργίας είχε διαψεύσει πια τις προσδοκίες ότι η Θεσσαλία θα έλυne το πρόβλημα σιτάρκειας του ελληνικού κράτους και όλο και περισσότεροι εκτιμούσαν ότι οι έγγιες σχέσεις στα τσιφλίκια αποτελούσαν εμπόδιο για την άνοδο της παραγωγής και την οικονομική ανάπτυξη.

Θα παρουσιάσουμε την παρέμβαση σ' αυτή τη συζήτηση του Χρήστου Χρηστοβασίλη και θα αναδείξουμε τις αλλαγές που σημειώθηκαν στις απόψεις του ανάμεσα στο 1889 και το 1907: αλλαγές που δε συνδέονται μόνο με τη διαφορετική μορφή με την οποία εμφανίζεται το αγροτικό ζήτημα τρία χρόνια πριν το Κιλελέρ, αλλά κυρίως με την εξέλιξη των πολιτικών απόψεων του Χρηστοβασίλη μέσα από την συμμετοχή του σε μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς, στην εταιρεία «Ο Ελληνισμός».⁵

Ο «Ελληνισμός» ξεκίνησε ως «εθνική εταιρεία», και σε όλο το διάστημα της ύπαρξής του παρέμεινε μια συλλογικότητα με βασικό πεδίο παρέμβασης

3. Δημήτριος Μπούσδρας, *Η απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951, σ. 7-10.

4. Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος, *Το αγροτικό ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911, σ. 143.

5. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική μου εργασία, «Υπέρ τάξεως και εννομίας εξέγερσις»: *Η Εταιρεία «ο Ελληνισμός» 1898-1910. Η ριζοσπαστική δεξιά στην Ελλάδα την εποχή του κινήματος στο Γουδί*, Ρέθυμνο 1999. Για μια σύνοψη βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς: η εταιρεία "Ελληνισμός" 1898-1910», *Ουτοπία* 56 (2003) 77-95. Για τον πρόεδρο του «Ελληνισμού» Νεοκλή Καζάτζη βλ. Γιώργος Κόκκινος, *ό.π.* Στον «Ελληνισμό» αφιερώνει ένα κεφάλαιο της μελέτης του ο Μποχότσης, *ό.π.*

τα λεγόμενα «εθνικά θέματα». Το πεδίο αυτό έτσι κι αλλιώς δεν ήταν πολιτικά ουδέτερο, και καθώς η πολιτική παρέμβαση του «Ελληνισμού» γινόταν πιο άμεση στα χρόνια που προηγήθηκαν του κινήματος στο Γουδί, έγινε σαφές ότι ο εθνικισμός αποτελούσε κομμάτι ενός ευρύτερου συνόλου ιδεολογικών και πολιτικών αντιλήψεων.

Στο επίκεντρο του πολιτικού προγράμματος του «Ελληνισμού» βρίσκεται η απόρριψη της δημοκρατίας και η υιοθέτηση του ιδεώδους ενός ισχυρού αυταρχικού κράτους: αυτό θα υπόκειται λιγότερο ή καθόλου στην επιρροή, μέσω του κοινοβουλευτισμού, των κατώτερων τάξεων, δίνεται όμως η υπόσχεση ότι θα στέκεται «πατρικό» απέναντί τους· το ισχυρό κράτος θα μπορέσει να απελευθερώσει τους αλύτρωτους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα εμπεδώσει την τάξη στο εσωτερικό του κράτους και θα συμβάλει στην επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας, παρεμβαίνοντας στην οικονομία. Σ' αυτή την προοπτική ο «Ελληνισμός» δε διστάζει να εγκλωπωθεί σ' ένα βαθμό τη λαϊκή διαμαρτυρία ενάντια στην «πλουτοκρατία» (στην οποία ανήκουν και αρκετά μέλη του), να αποδεχτεί και να προωθήσει την κινητοποίηση των μαζών, στο βαθμό που θεωρεί ότι αυτή προωθεί τους στόχους του, και να ενσωματώσει στο πρόγραμμά του το αναδυόμενο αίτημα για κοινωνική νομοθεσία. Οι πρωτοφασιστικές αυτές τάσεις⁶ συμπληρώνονται με τον εθνικισμό, ο οποίος αποτελεί το βασικό όχημα για την πολιτική παρέμβαση: παρέχει τη νομιμοποιητική βάση της κριτικής στο κοινοβουλευτικό κράτος και τους δίνει τη δυνατότητα να την απευθύνουν σε ευρείες μάζες. Επιπλέον το έθνος προβάλλεται ως κοινότητα αλληλεγγύης, και ο εθνικισμός ως ένα μοντέλο κοινωνικής συνοχής που απαντά στο κοινωνικό ζήτημα και στους κινδύνους διάλυσης του κοινωνικού ιστού.

Ο «Ελληνισμός», λοιπόν, εντάσσεται ιδεολογικά στη ριζοσπαστική δεξιά.⁷

6. Με τον όρο αυτό εννοούμε την κινητοποίηση πληθειακών στρωμάτων με αντικαπιταλιστική ρητορεία και αυταρχικούς στόχους από μια ριζοσπαστική δεξιά μη παραδοσιαρχική, ευρισκόμενη εντός της νεωτερικότητας. Οι τάσεις αυτές δεν ολοκληρώθηκαν στην περίπτωση του «Ελληνισμού», ενώ απουσίαζε και η χρήση της εξωθεσμικής βίας ή η αποδοχή της. Μιλάμε για πρωτοφασισμό και όχι για φασισμό επειδή θεωρούμε ότι κομβική για τη συγκρότηση του τελευταίου ήταν η απειλή για το αστικό καθεστώς από το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα και η εμπειρία του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Για τον φασισμό ως φαινόμενο του μεσοπολέμου βλ. Enzo Collotti, *Fascismo, fascismi*, Μιλάνο 1989.

7. Ο όρος βέβαια δεν είναι της εποχής, ούτε ανταποκρινόταν σε κάποια διαίρεση στην πολιτική γεωγραφία της προβενιζελικής Ελλάδας σε δεξιά και αριστερά. Η «ριζοσπαστική δεξιά» είναι ιστοριογραφικός όρος και χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει ευρωπαϊκά ιδεολογικοπολιτικά φαινόμενα στα τέλη του 19ου αιώνα κ.ε. (Στάνλεϊ Πέιν, *Μια ιστορία του φασισμού 1914-1945*, Αθήνα 2000). Άλλοι προτιμούν να μιλάνε για «επαναστατική δεξιά» (Zeev Sternhell, *La droite revolutionnaire*, Παρίσι 1978), «ριζοσπαστικό εθνικισμό» (Geoff Eley, *Reshaping the German Right. Radical nationalism and political*

Βασικό χαρακτηριστικό της τελευταίας θεωρούμε την επιδίωξη αναδιοργάνωσης της κοινωνίας σε αυταρχικότερες βάσεις: την ενίσχυση της ιεραρχίας, της πειθαρχίας και της ανισότητας, σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες ισορροπίες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ή/και με «ανατροπείς» που προβάλλουν εξισωτικά ιδεώδη και απειλούν διάφορες μορφές αυθεντίας.

Ποιο ήταν όμως το βάρος του στην ελληνική κοινωνία της εποχής; Η μελέτη του Μποχώτη έχει δείξει ότι οι αντιδημοκρατικές θέσεις δεν ήταν ένα μεμονωμένο φαινόμενο, ιδιαίτερα στους αστικούς κύκλους από τους οποίους προέρχονταν τα ηγετικά στελέχη του «Ελληνισμού». Όσο για την ίδια την εταιρεία, το 1909 είχε 5.000 μέλη και αρκετά τμήματα στην επαρχία, μεγέθη σημαντικά για μια εποχή χωρίς μαζικές οργανώσεις και κόμματα, αν και δεν φτάνει τη μαζικότητα που απέκτησε η «Εθνική Εταιρεία» στο αποκορύφωμά της.⁸ Η κυκλοφορία του μηνιαίου περιοδικού *Ελληνισμός* που εξέδιδε η εταιρεία, από 1.000 αντίτυπα το 1898 θα φτάσει τα 6.000 το 1909, κυκλοφορία υπολογίσιμη σε μια εποχή που το τιράζ μιας καθημερινής αθηναϊκής εφημερίδας ανερχόταν κατά μέσο όρο σε 15-20.000 φύλλα. Το ακροατήριο σε κάποιες από τις συγκεντρώσεις που οργάνωσε υπολογιζόταν σε χιλιάδες, συχνά με την παρουσία βουλευτών και αρχηγών κομμάτων, οι εφημερίδες δημοσίευαν περιλήψεις των ομιλιών του προέδρου του «Ελληνισμού» Ν. Καζάζη, του έπαιρναν συνεντεύξεις, τον σατίριζαν. Στις πρώτες εκλογές του 1910 ο Καζάζης εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας, και μάλιστα στην Αθήνα ήρθε δεύτερος ξεπερνώντας σε ψήφους ακόμα και τον Βενιζέλο. Με λίγα λόγια, παρότι ο «Ελληνισμός» τελικά δεν ξεπέρασε ένα μέσο βεληνεκές, ο ρόλος που έπαιζε δεν ήταν καθόλου περιθωριακός: ο Αυστριακός πρέσβης τον Σεπτέμβριο του 1909 τον αναφέρει ως «πατριωτική οργάνωση με μεγάλη επιρροή».⁹

Στην οργάνωση αυτή συμμετείχε κι ο Χρήστος Χρηστοβασίλης (1855-1937), ο οποίος σήμερα μας είναι γνωστός κυρίως για το λογοτεχνικό του έργο. Ηπειρώτης, γιος του τσέλιγκα Αναστάσιου Βασιλείου —(εκ των προυχόντων της περιφέρειας των Κουρέντων), σπούδασε στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και στην Κωνσταντινούπολη. Πολέμησε στην επανάσταση του 1878, και μετά από περιπέτειες κατέληξε την επόμενη χρονιά επιστάτης στο Μεσδάνι (σημερινό Αγναντερό), ένα από τα τσιφλίκια του Χρηστάκη Ζωγράφου στη Θεσσαλία: ο θείος του Σπυράκης Βασιλείου ήταν γενικός επιστάτης των κτη-

---

change after Bismarck, New Haven 1980) ή «προ-φασιστικούς εθνικισμούς» (Pierre Milza, *Les fascisms*, Παρίσι 1991).

8. Για 20.000 μέλη μιλά ο Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα 1930, σ. 239.

9. Περ. *Ελληνισμός*, Ιανουάριος 1911, σ. 57· εφ. *Ακρόπολις* 10 και 13 Αυγούστου 1910· Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1981, σ. 117. Βλ. και σημ. 40.

μάτων του Ζωγράφου. Μετά το 1885 εργάστηκε ως δημοσιογράφος στην Ακρόπολη και αναμίχθηκε στην αλυτρωτική κίνηση και στις διάφορες αδελφότητες Ηπειρωτών της Αθήνας και των Τρικάλων. Από το 1899 ως το 1908 ήταν διευθυντής των γραφείων του «Ελληνισμού» στην Αθήνα, από τον οποίο, σύμφωνα με μια εκδοχή, διώχτηκε σιωπηρά επειδή καταχράστηκε χρήματα. Μετά το 1913 εγκαταστάθηκε στα Γιάννενα, δραστηριοποιήθηκε στον «Βορειοηπειρωτικό αγώνα» το 1914 και πολιτεύτηκε με τους αντιβενιζελικούς: εκτοπίστηκε το 1918, εξέδωσε εφημερίδα το 1923, εξελέγη βουλευτής με το Λαϊκό κόμμα το 1926 και το 1935.¹⁰

Θα δούμε τις απόψεις που εκφράζει για το αγροτικό ζήτημα σε δύο σειρές άρθρων του: την πρώτη τη γράφει στην Ακρόπολη ως ανταποκριτής της στα Τρίκαλα το 1889,¹¹ σε μια περίοδο δηλαδή όπου η πρώτη φάση του αγροτικού ζητήματος έχει λήξει με την ήττα των κολλίγων, 7 χρόνια πριν την αναζωπύρωση της συζήτησης για τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας με τα νομοσχέδια του Δηλιγιάννη. Η δεύτερη σειρά άρθρων του δημοσιεύεται στην εβδομαδιαία εφημερίδα που εκδίδει ο «Ελληνισμός» το 1907,¹² στα πλαίσια της έντονης συζήτησης που έχει ανοίξει με αφορμή τα δύο νομοσχέδια του Θεοτόκη για τη διανομή των Στεφανοβίκειων και για τη ρύθμιση της μορτής (της σχέσης γαιοκτήμονα-κολλίγου).

Το 1889 στο επίκεντρο βρίσκεται η κατάσταση των κολλίγων και το πώς αυτή μπορεί να βελτιωθεί. Ο Χρηστοβασίλης διεκτραγωδεί τη φτώχεια τους και τα δεινά που απορρέουν από την έλλειψη ιδιοκτησίας, την καταχρέωσή τους στους τοκογλύφους και κυρίως την επιδείνωση της θέσης τους σε σχέση με την περίοδο της Τουρκοκρατίας: τότε όχι μόνο «οι εμποροτοκογλύφοι δεν ηδύναντο να κάμωσιν ό,τι κάμουσι σήμερα», αλλά και το «γεωργικόν καθεστώς»

10. Δρόσια Κατσίδα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχαιολογική μελέτη*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2004· Αν. Χρυσόγελου-Κάτση, «Χρήστος Χρηστοβασίλης», στο έργο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Η', Αθήνα, εκδόσεις Σοκόλης, 1997, σ. 286-311· Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η φιλολογική πενηντοετηρίδα του Χρήστου Χρηστοβασίλη», *Δωδώνη* 8 (1979) 217-265· Λέανδρος Βρανούσης, «Εισαγωγή», *Κρυστάλλος - Χρηστοβασίλης*, Βασική Βιβλιοθήκη τ. 18, Αθήνα 1954· Μάνθος Οικονόμου, «Από τη ζωή του Χρηστοβασίλη», *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954) 728-9, 875-881, 1001-4, 1098-1101· Χρήστος Σούλης, «Χρήστος Χρηστοβασίλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937) 287-293· Μαρούλα Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεΐφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη*, τ. Α', Αθήνα 1996, σ. 90, 106-110, 118-9, 123-7, 132. Περί καταχρήσεων από τον Χρηστοβασίλη βλ. εφ. *Κράτος*, 31 Οκτωβρίου και 7 Νοεμβρίου 1910.

11. «Η κατάσταση των γεωργών εν τη Άνω Θεσσαλία», εφ. *Ακρόπολις*, 23, 24, 25, 27, 28, 31 Οκτωβρίου, 4 και 10 Νοεμβρίου 1889· βλ. και 1 Δεκεμβρίου 1889: απάντηση στον Κ. Βογιώτα.

12. «Το αγροτικόν ζήτημα της Θεσσαλίας», εφ. *Ελληνισμός*, 19, 26, 31 Μαρτίου, 7 Απριλίου 1907.

ήταν ευνοϊκότερο για τους κολλίγους: έβοσκαν όσα πρόβατα ήθελαν, έπαιρναν μεγαλύτερο δάνειο σπόρου και με καλύτερους όρους από τον τσιφλικά, κατάφεραν να τον κλέβουν στο δόσιμο, και κυρίως ποτέ δεν είχε γίνει έξωση κάποιου από το σπίτι και το χωριό του. Αιτία της χειροτέρευσης είναι ότι το 1881 οι γεωργοί πίστεψαν ότι «ελευθερία θα είπη κατά πρώτον λόγον αποπομπή των ιδιοκτητών και μεταβολή των τσιφλικιών σε κεφαλοχώρια, ως ήσαν προ του Αλή πασά», και «στασίασαν». Όμως η εξέγερσή τους συντρίφτηκε, και με τη σειρά τους το status quo της Τουρκοκρατίας το παραβίασαν οι γαιοκτήμονες: έβαλαν τους γεωργούς να υπογράψουν συμβόλαια όπου αναγνώριζαν στους τσιφλικάδες δικαιώματα που δεν είχαν παλιά, έτσι ώστε να έχουν τους γεωργούς υποχείριούς τους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το «επικρατούν μίσος» και «η παντελής μη αναγνώρισις των δικαιωμάτων των γεωργών υπό των ιδιοκτητών», και αντιστρόφως, αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα τόσο για την ευημερία των κολλίγων όσο και για την κερδοφορία των τσιφλικιών για τους ιδιοκτήτες τους.

Ο Χρηστοβασίλης σαφώς συνηγορεί υπέρ του κολλίγου: αν αυτός δεν «εργάζεται επιμελώς» και πιστεύει ότι ο τσιφλικάς «είναι ο αδικώτερος των ανθρώπων και είναι άξιος αγχόνης», είναι επειδή έχει έντονο το αίσθημα της αδικίας που του έγινε παλιότερα με την αρπαγή της γης του, και είναι δυστυχημένος επειδή δεν έχει τίποτα δικό του. Ο ιδιοκτήτης όμως δεν θα έπρεπε να θεωρεί τον γεωργό του «ον κατώτερον του ανθρώπου, [...] γεννημένον να τον υπηρετή» και «ανδράποδόν του». Επιπλέον ο Χρηστοβασίλης αποκορούει τις κατηγορίες του τσιφλικά Μπλιτσάκη και του νομαρχιακού συμβούλου Βογιώτα ότι οι κολλίγοι είναι τεμπέληδες.¹³ Προτείνει την ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η οποία θα βοηθήσει τους κολλίγους να αγοράσουν άμεσα 15 στρέμματα γης ο καθένας από τους γαιοκτήμονες, και τη «διατήρηση του γεωργικού status quo» της Τουρκοκρατίας: το τελευταίο σημαίνει και ότι περιορίζεται η δυνατότητα έξωσης του κολλίγου από το τσιφλίκι, και άρα ότι «χάνει πολύ το γόητρόν του ο ιδιοκτήτης» αφού δεν θα μπορεί πια να «εμποιή τρόμον» στον γεωργό. Παρ' όλ' αυτά ο Χρηστοβασίλης φροντίζει να μη στρέφεται εντελώς κατά των γαιοκτημόνων και δηλώνει ρητά την προτίμησή του για τον συμβιβασμό, την «ειλικρινή συνεννόησιν» των δύο πλευρών, απαραίτητη «καθόσον τα συμφέρον του γεωργού και του ιδιοκτήτου είναι στενώς συνδεδεμένα». Αν αυτή επιτευχθεί δεν θα υπάρχει ανάγκη ίδρυσης γεωργικής τράπεζας, αφού «Γεωργικαί Τράπεζαι θα ήσαν τότε οι ιδιοκτήται».

Στόχος, λοιπόν, του Χρηστοβασίλη είναι η επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας, ιδεώδες το οποίο, όπως είδαμε, σ' ένα βαθμό προβάλλεται στο παρελθόν: «Ο Θεσσαλός γεωργός ήταν ευτυχέστερος επί τουρκοκρατίας», μεταξύ άλλων

13. Βλ. εφ. Ακρόπολις, 27 Οκτωβρίου, 29 Νοεμβρίου 1889.

επειδή ο «αφέντης» του δάνειζε και δεν χρειαζόταν να καταφεύγει στους τοκογλύφους που έχουν «μαύρη καρδιά» και «με το αίμα του γεωργού» έφτιαζαν περιουσίες. Η νοσταλγία του Χρηστοβασίλη για την κλειστή αγροτική οικονομία διαφαίνεται και από την παρέμβασή του το 1893 στη συζήτηση για την έγγειο φορολογία: αντίθετα με τους περισσότερους αρθρογράφους, που προτιμούν τη στρεμματική φορολογία, αυτός προτείνει την επιστροφή στην δεκάτη, με το σκεπτικό ότι, επειδή καταβάλλεται σε είδος, είναι πολύ λιγότερο καταθλιπτική για τον αγρότη απ' ό,τι ένας φόρος σε χρήμα. Επιπλέον «ανοίγει και εν μέσον κερδοσκοπίας, δια του οποίου πολλοί άνθρωποι, θεσιθήραι νυν, θα εύρωσι πόρον ζωής με μικρά κεφάλαια, γενόμενοι εκμισθωταί δεκάτης».¹⁴ Η εξιδανίκευση της παραδοσιακής κοινότητας στα ηθογραφικά του διηγήματα συμπληρώνει την εικόνα της προτίμησής του για την κλειστή οικονομία της αυτοκατανάλωσης.

Στα άρθρα που δημοσιεύει το 1907 υπάρχουν σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το ίδιο θέμα. Υπάρχει καταρχάς μια πολύ εκτενέστερη ιστορική αναδρομή στην διαδικασία τσιφλικοποίησης των χωριών, όπου το αγροτικό ζήτημα διατυπώνεται με εθνικούς όρους: επί Τουρκοκρατίας το σπίτι και η γη του κολλίγου «εξεπροσώπουν δι' αυτόν την πατρίδα εν στενωτέρω κύκλω», και η ιδέα της εθνικής ελευθερίας ήταν στενά συνδεδεμένη με την ανάκτησή τους από τους άρπαγες Τούρκους. Η αντίσταση των ορεινών αλλά και κάποιων πεδινών χωριών στην τσιφλικοποίηση περιγράφεται ως εθνική, και η αρπαγή της γης από τον Αλή πασά ως δεύτερη κατάκτηση των Ελλήνων από τους Τούρκους, η οποία αποτυπώθηκε και στη γλώσσα: η λέξη «ζευγίτης» έπαψε να χρησιμοποιείται και αντικαταστάθηκε από τη λέξη «ραγιάς». Όμως μαζί με την ταφή του αγροτικού ζητήματος μετά το 1883 (και την καταστολή της εξέγερσης των κολλίγων) «απεκοιμήθη και ο ιερότερος πόθος του Θεσσαλού αγρότου», που τον συγκράτησε στην πάτρια θρησκεία και στον εθνισμό του κι έτρεφε το μίσος του ενάντια στον Τούρκο. Το 1889 ο Χρηστοβασίλης έλεγε ότι η Θεσσαλία έχει απελευθερωθεί μόνο «πολιτικώς», καθώς «οικονομικώς» το μεγαλύτερο μέρος της γης της εξακολουθεί να ανήκει σε μουσουλμάνους γαιοκτήμονες οθωμανικής υπηκοότητας. Το επιχείρημα

14. «Η έγγειος φορολογία παρ' ημίν», εφ. *Ακρόπολις*, 19 Μαρτίου 1893. Άρθρα και συνεντεύξεις για το ίδιο θέμα δημοσίευσε η *Ακρόπολις* τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο. Στο μυαλό του ο Χρηστοβασίλης θα είχε και τον πατέρα του και τον θείο του, που κατά καιρούς έγιναν ενοικιαστές της δεκάτης σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Δρόσια Κατσίλα, «Ο βίος...», ό.π., σ. 75· Χρήστος Σούλης, ό.π. Για την κατάργηση του φόρου της δεκάτης στην Ελλάδα το 1880 και τη σχετική συζήτηση βλ. Μάνος Περάκης, «Η αντικατάσταση της δεκάτης από το φόρο των αροτριώντων ζώων», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη - Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα 2000, σ. 275-292. Βλ. και παρακάτω, σημ. 26.

αυτό όμως χρησιμοποιούνταν τότε μόνο επικουρικά, ενώ το 1907 η εθνική ιδεολογία έχει κεντρική θέση στη νομιμοποίηση μιας ευνοϊκής στάσης απέναντι στους κολλίγους.

Έπειτα, το 1907 η αντικαπιταλιστική διάσταση στον λόγο του Χρηστοβασίλη είναι πιο έντονη: «Οι Θεσσαλοί γεωργοί γογγύζουνι περισσότερον σήμερον ή επί τουρκοκρατίας», όχι επειδή διαταράχτηκαν οι σχέσεις τους με τους αφεντάδες μετά την εξέγερση του 1881-1883 (η βασική γραμμή ερμηνείας το 1889), αλλά γιατί «οι σημερινοί τσιφλικούχοι δεν είναι οι αφελείς μπέηδες» αλλά «επιχειρηματία εκμεταλλευταί κεφαλαίων»,¹⁵ άρα «τυραννικώτεροι εις την είσπραξιν του γεωμόρου» και σε θέματα όπως η εκμετάλλευση των βοσκών.¹⁶ «Ο τσιφλικούχος [...] δεν εφρόντισε ν' αποκτήση την αγάπην και την ευγνωμοσύνην του γεωργού του. Πάσα μεταξύ αυτού και εκείνου σχέσις είναι συμφεροντολογική, ουδεμίαν έχουσα συνάφειαν μετά της φιλανθρωπίας». Έτσι ο κολλίγος στερείται της «προστασίας» που απολάμβανε από τους παραδοσιακούς γαιοκτήμονες (π.χ. των απόκων δανείων που του επέτρεπαν να μην καταφεύγει στον τοκογλύφο), χωρίς κιάλας οι νέοι ιδιοκτήτες να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της γεωργίας. Ο πατερναλισμός, εν ολίγοις, προβάλλεται ως εναλλακτικό μοντέλο στην «εκμετάλλευση κεφαλαίων» και τις «συμφεροντολογικές σχέσεις». Φυσικά το πατερναλιστικό πρότυπο εξουσίας είναι διάχυτο όχι μόνο στα γραπτά του Χρηστοβασίλη,¹⁷ αλλά και στην πολιτική κουλτούρα της εποχής: το 1881 ο Γεώργιος Παχύς και ο Κωνσταντίνος Καραπάνος ερίζουν για το ποιος είναι «ο αληθής πατήρ του λαού» της Άρτας και ποιος ο «δήθεν πάτρων» του, ο Δηλιγιάννης το 1895 υπόσχεται στους κολλίγους «προστασία», ο Τριανταφυλλίδης εκθειάζει την «πατρική φιλοστοργία» του οθωμανικού «Φιρ-

15. Το γεγονός αυτό επισημαίνουν για να εξηγήσουν τις εξελίξεις στις έγγειες σχέσεις και οι Αθανάσιος Ευταξίας, «Το ενεστός και το μέλλον της Θεσσαλίας υπό οικονομικήν θεωρουμένην έποψιν», εφ. *Αιών*, 14 Μαΐου 1884, και Γεώργιος Ραδινός το 1909· βλ. Λάζαρος Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 55.

16. Στα σημεία αυτά επικεντρώθηκε και μεγάλο μέρος της συζήτησης περί των όρων της μορτής που πυροδότησε το νομοσχέδιο του Θεοτόκη το 1906: Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, 1906, ανατύπωση, Αθήνα 1974, σ. 72-73, 81-87· Λάζαρος Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 186· Κτηματικός Σύλλογος Τρικάλων, *Υπόμνημα περί του Θεσσαλικού ζητήματος*, Αθήνα 1910, σ. 3· Γ. Καρανικόλας, *Κιλελέρ*, Αθήνα 1983, σ. 151· Αθανάσιος Ευταξίας, *ό.π.* Βλ. και τις παρατηρήσεις του Σωκράτη Πετμεζά, «Αγροτική Οικονομία», *ό.π.*, για τη σημασία που είχαν για τους αγρότες της Θεσσαλίας οι πηγές εισοδημάτων που δεν προέρχονταν από τη σιτοκαλλιέργεια (γι' αυτές βλ. και Ευταξίας, *ό.π.*).

17. Βλ. και το διήγημά του «Ο θάνατος του τσιέλεγκα», *Διηγήματα της στάνης*, Αθήνα, Νεφέλη 1988, σ. 39-60: η «ευλογημένη» εκείνη ψυχή «θεωρούσε όλους τους υποδέεστερους του ως παιδιά του».

μανιού» του 1861 σε αντίθεση με τη στάση των νέων γαιοκτημόνων κλπ.¹⁸

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Χρηστοβασίλη, ο τσιφλικάς είναι «ο μεγαλύτερος πολιτικός κομματάρχης» και η ψήφος του γεωργού θεωρείται αναπόσπαστο μέρος του γεώμορου που του δίνει. Έτσι, «πας πολιτικός κερδοσκόπος», που μόνο του προσόν έχει τον πλούτο, μπορεί να εκλεγεί στη Θεσσαλία βουλευτής, αγοράζοντας τις ψήφους των κολλίγων από τον διαχειριστή τους.¹⁹ Με δυο λόγια ο κολλίγος παραμένει «δουλοπάροικος [...] με ψιμύθιο συνταγματικής ελευθερίας», το δικαίωμα ψήφου δεν τον ωφελεί σε τίποτα· αλλά και καμιά κυβέρνηση δε φρόντισε ποτέ γι' αυτόν, η διοίκηση και η δικαιοσύνη είναι εχθρικές απέναντί του (γι' αυτόν οι δικαστές είναι «Τούρκοι με καπέλα»), ούτε ιδρύθηκε ποτέ «πιστωτικόν ίδρυμα προνοούν περί της απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών».

Ο φιλαγροτισμός του Χρηστοβασίλη όμως σταματά μπροστά στο ενδεχόμενο αγροτικής εξέγερσης, την οποία θεωρεί ως επικείμενη — όπως και ήταν. Καταδικάζει πολύ πιο έντονα απ' ό,τι το 1889 τα γεγονότα που ακολούθησαν την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όταν «τινές των Θεσσαλών αγροτών [...] υποκινήσει πολιτικών κερδοσκόπων [...] ήγειραν θρασεϊάν την κεφαλήν κατά των ιδιοκτητών», ενώ το 1889 θεωρούσε ότι οι κολλίγοι στασίασαν με την υποκίνηση όχι μόνο «δημαγωγών» αλλά και «πατριωτών». Και η σειρά των άρθρων του 1907 κλείνει κάπως απροσδόκητα: η Ρουμανία κατόρθωσε να δαμάσει τους γεωργούς της, που εξεγέρθηκαν λίγο πριν, επειδή έχει ισχυρό στρατό.²⁰ «Με ποίον στρατόν η αστράτευτος ελληνική Κυβέρνησις θα καταστείλη αυτό, αν —ο μη γένοιτο— εκραγή αγροτικόν κίνημα εν Θεσσαλία;». Η ενί-

18. Κωνσταντίνος Καραπάνος, *Η δημοκρατία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα*, 1882· Γεώργιος Παχός, *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα*, 1882 (και τα δύο ανατυπώνονται στα *Ντοκουμέντα*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας, 1981)· Μαρούλα Κλιάφα, *ό.π.*, σ. 145· Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 74. Για το «φιρμάνι» καθορισμού των υποχρεώσεων κολλίγων και τσιφλικάδων στα πλαίσια της μορτής, που επικαλούνταν οι αγροτιστές, βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, «Το σουλτανικόν φιρμάνιον και ο περιβόητος τουρκοικός κανονισμός των γεωργικών εν Θεσσαλία σχέσεων», *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Επετηρίς*, περίοδος Β', Γ' (1914) 64-93.

19. Σχετικές καταγγελίες συναντάμε συχνά στις πηγές: βλ. π.χ. Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 46, 83-84· Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων, *Υπόμνημα επί του περί μορτής νομοσχεδίου, Τρίκαλα 1907*· Δημήτριος Χατζηγιάννης, *Το αγροτικόν ζήτημα της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1910, σ. 15-16· Λάζαρος Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 177· Δημήτρης Σαράτσης, *Αρχείο. Παιδεία και κοινωνία*, επιμ. Γιάννη Παπακώστα, τ. Α', Αθήνα 1995, σ. 25-27 κ.α. Οι γαιοκτήμονες, πάλι, απαντούν κατηγορώντας τους επιτήδειους που υποκινούν τους κολλίγους με στόχο να υπαρπάξουν την ψήφο τους: Κτηματικός Σύλλογος Τρικάλων, *Υπόμνημα...*, *ό.π.*, σ. 2· Κ. Ι. Ζωγράφος, *Υπόμνημα περί των θεσσαλικών ζητημάτων*, Αθήνα 1912, σ. 48.

20. Βλ. και τις φρικιαστικές περιγραφές της εξέγερσης των αγροτών στη Ρουμανία στην εφ. *Ελληνισμός*, 17 Μαρτίου 1907.

σχυση του στρατού, για την οποία πιέζει ο «Ελληνισμός»,²¹ γίνεται εδώ φανερό ότι δεν χρειάζεται μόνο για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαίων, αλλά προορίζεται και —ή κυρίως— για εσωτερική χρήση.

Επιπλέον αποδοκιμάζονται όχι μόνο οι εξεγερτικές τάσεις των κολλίγων, αλλά και η ίδια η συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, παρότι αυτό δε λέγεται ρητά: Στα καλά της Τουρκοκρατίας ο Χρηστοβασίλης συμπεριλαμβάνει και το ότι τότε ο κολλίγος κοίταζε τη δουλειά του και αφοσιωνόταν στο έργο του ως γεωργού. Δεν διευκρινίζει τι άλλαξε από τότε, αλλά η συνέχεια ήταν ευκόλως εννοούμενη για τους αναγνώστες της εφημερίδας. Ο γαιοκτήμονας Μπλιτσάκης το 1889 μιλούσε πιο ανοιχτά: «Ο θεσσαλός γεωργός δεν θέλει συνταγματικήν ελευθερίαν, χρειάζεται να φοβήται τον αφέντην και την Κυβέρνησιν [...]. Είδες ότι επί τουρκοκρατίας ο γεωργός ειργάζετο καλλίτερα: τότε είχε φόβον και τώρα δεν έχει», αλλά «τρέχει με τον ένα τον κομματάρχην και τον άλλο τον πολιτεύμενον».²² Ένα άλλο μέλος του «Ελληνισμού», ο ιεροκήρυκας Πολύκαρπος Συνοδινός, υιοθετούσε μια εξίσου αποδοκιμαστική στάση απέναντι στην πολιτική συμμετοχή των αγροτών, εντάσσοντάς την στον «λίβρα του [νεωτερικού] ψευδοπολιτισμού» που τους απομάκρυνε από τις εθνικές παραδόσεις: «οι αγρόται παρ' ημίν διεφθάρησαν υπό της αχρείας συναλλαγής και πολιτικής».²³ Η απόρριψη της (ανδρικής, εννοείται) καθολικής ψηφοφορίας και της πολιτικής συμμετοχής των κατώτερων τάξεων ήταν αρκετά διαδεδομένη στους κύκλους της ελληνικής άρχουσας τάξης τον 19ο αιώνα,²⁴ ενώ συναντάται συχνά στα κείμενα του προέδρου του «Ελληνισμού» Νεοκλή Καζάτζη.²⁵ Στην

21. Ενδεικτικά: Νεοκλής Καζάτζης, «Ἔθνος και Στρατός», περ. *Ελληνισμός*, Απρίλιος 1904, σ. 277-297· «Ψήφισμα εθνικής συνδιασκέψεως» στο ίδιο, Ιούλιος - Αύγουστος 1906, σ. 618-619 και διάσπαρτα στην εφ. *Ελληνισμός*, Ιανουάριος και Φεβρουάριος 1906 και στο περ. *Ελληνισμός*, Ιούνιος 1910, σ. 321-326 κλπ.

22. Εφ. *Ακρόπολις*, 27 Οκτωβρίου 1889 (συνέντευξη στον Χρηστοβασίλη). Βλ. και την ειρωνεία με την οποία αντιμετωπίζουν την ανάμιξη των κολλίγων «στα πολιτικά και τα κομματικά» ο Κ. Βογιώτας, «Πώς να βοηθήσωμεν τους γεωργούς εν Θεσσαλία», εφ. *Ακρόπολις*, 29 Νοεμβρίου 1889, και ο Σέργιος Σ. Οικονόμος, «Γεωργικά Θεσσαλίας», εφ. *Ακρόπολις*, 7 Ιουλίου 1889.

23. Πολ. Συνοδινός, «Η κατάστασις του Ελληνισμού και τα μέσα της ανορθώσεως», περ. *Ελληνισμός*, Οκτώβριος 1900, σ. 473-477.

24. Αθανάσιος Μποχώτης, *ό.π.* και Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*

25. Βλ. τα βιβλία του Καζάτζη: *Δημοτική παιδείσις και καθολική ψηφοφορία*, 1879, σ. 15, 23, 24, 29, 30, 42, 43, 48, 50, *Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας τ. Α'*, 1891, σ. 290-294, τ. Γ', 1892, σ. 59, 68, 75-86, *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*, 1910, σ. 42, 55, 73, 205, 287-298, «Αναθεωρητική ή Συντακτική Συνέλευσις;», εφ. *Ελληνισμός*, 26 Αυγούστου 1910. Βλ. και την πρόωμη κριτική του αντιπροέδρου, για ένα διάστημα, του «Ελληνισμού» Αριστομένη Θεοδωρίδη στο *Περί ψηφοφορίας ή εκλογικής ικανότητος*, Αθήνα 1864.

προκειμένη περίπτωση ο Χρηστοβασίλης δείχνει να θεωρεί ότι τη βελτίωση της θέσης των κολλίγων θα πρέπει να αναλάβει ένα πατερναλιστικό κράτος, χωρίς τη δικιά τους ανάμιξη, το συγκεκριμένο κράτος όμως καταγγέλλεται ως ανίκανο να το κάνει.

Το πολιτικό σύστημα το επικρίνει και στην παλιότερη αρθρογραφία του στην *Ακρόπολη*: αποδοκιμάζει το ρουσφέτι και τη θεσιθηρία που εκτρέφουν τα κόμματα (παρ' όλ' αυτά επαναπροτείνει τη φορολογία της δεκάτης και την ενοικιάσή της, που αποτέλεσε μια από τις κύριες βάσεις των πελατειακών σχέσεων ως το 1880),²⁶ την κυβέρνηση που αδιαφορεί, τους βουλευτές που «διακρίνονται εις τρικουπικούς και δηλιγιαννικούς άνευ ιδεών [...] άνευ τίποτε, ή δια το συμφέρον των και το per honorem». Το 1889 αναγνώριζε όμως ότι υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως ο βουλευτής Ν. Ταρμπάζης,²⁷ που αγωνίστηκε υπέρ των κολλίγων αλλά συντρίφτηκε. «Εάν υπήρχον δέκα Ταρμπάζηδες όπως έπρεπεν εν Θεσσαλία [...] θα ήτον άλλη σήμερα η κατάσταση του γεωργικού πληθυσμού της».

Το 1907, αντίθετα, η απόρριψη του πολιτικού συστήματος είναι απόλυτη, στα πλαίσια και της συμμετοχής του στον «Ελληνισμό». Έτσι τον Δεκέμβριο, στο κύριο άρθρο του *Ελληνισμού*, ο Χρηστοβασίλης τονίζει ότι «αρκετά εδοκιμάσαμε τον κοινοβουλευτισμόν και αρκετά εδοκιμάσθημεν παρ' αυτού». Και με αφορμή τη δήλωση του πρωθυπουργού Θεοτόκη ότι σκέφτεται να αποχωρήσει από την πολιτική, που την θεωρεί ως ένδειξη ότι «η κυβερνητική μηχανή δεν δύναται να λειτουργήση», προτείνει στον βασιλιά να μιμηθεί τον συνάδελφό του της Πορτογαλίας, που ανέστειλε τις μέρες εκείνες το σύνταγμα και ανέθεσε την εξουσία σ' ένα δικτάτορα με το προδρομικό όνομα Φράνκο. «Διότι το ελληνικόν κράτος έχει ανάγκην Κυβερνήσεως μονίμου και ισχυράς μη εξαρτωμένης εκ της ευνοίας τούτων ή εκείνων των βουλευφόρων, όπως δυνηθή ν' αντιμετωπίση τους φοβερούς και μεγάλους εξωτερικούς κινδύνους, οίτινες απειλούσι σύμπαν το ελληνικόν έθνος δια τελείας καταστροφής».²⁸

Συνοψίζουμε τις διαφορές: το 1907 οι αναφορές στα βάσανα της ζωής των κολλίγων υπάρχουν, ωστόσο είναι λιγότερες από το 1889 — και μάλιστα σε μια εποχή όπου η σχετική ρητορική (π.χ. για το πόσο σκληρό είναι να σε διώχουν από το σπίτι σου, μακριά από τους τάφους των προγόνων σου κλπ.) έχει

26. Μαρούλα Κλιάφα, *ό.π.*: εφ. *Ακρόπολις*, 19 Ιανουαρίου 1893· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις», *Μνήμων* 16 (1994) 170· Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003, σ. 56-91.

27. Γι' αυτόν βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, τ. Δ', σ. 419-427· Λάζαρος Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 47-48, Μαρούλα Κλιάφα, *ό.π.*, σ. 35· Γ. Καρανικόλας, *ό.π.*, σ. 158-165.

28. «Επί των Ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός*, 1 Δεκεμβρίου 1907.

γίνει τρέχουσα μεταξύ αυτών που μιλάνε για λογαριασμό τους.²⁹ Ο Χρηστοβασίλης βέβαια εξακολουθεί να παίρνει το μέρος των κολλίγων, όμως δεν υιοθετεί εντελώς τη σκοπιά τους, καθώς δυσανασχετεί με τις κινητοποιήσεις τους. Η νομιμοποίηση των αιτημάτων τους (στο βαθμό που αυτά γίνονται δεκτά) γίνεται τώρα μέσω της ένταξής τους στους εθνικούς αγώνες των ραγιάδων εναντίον των Τούρκων. Επιπλέον τώρα αντιμετωπίζει τους γαιοκτήμονες με ανοιχτή εχθρότητα, καθώς οι αντικαπιταλιστικές του διαθέσεις στρέφονται εναντίον τους κι όχι κατά των τοκογλύφων όπως το 1889.

Έτσι δε δείχνει πουθενά να θεωρεί ότι υπάρχουν περιθώρια συνεννόησης μεταξύ των δύο «συνεργατών» (όπως χαρακτήριζε κολλίγους και γαιοκτήμονες το 1889): οι αντιθέσεις έχουν οξυνθεί πολύ, ενώ η μορφή θεωρείται πλέον εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη, έτσι ώστε η υπεράσπισή της να εγκαταλείπεται από γαιοκτήμονες όπως ο Γ. Ζωγράφος ή υποστηρικτές τους.³⁰ Αν και δε διατυπώνεται ρητά, συμπεραίνουμε ότι ως λύση στο αγροτικό ζήτημα βλέπει πια την αγορά των τσιφλικιών από τους καλλιεργητές τους: αυτό υπονοεί όταν κατηγορεί το κράτος ότι τόσα χρόνια δε δημιούργησε μια γεωργική τράπεζα που θα χρηματοδοτήσει την «αποκατάστασή» τους. Το βάρος όμως στα άρθρα του 1907 πέφτει όχι στο πώς θα βελτιωθεί η θέση των χωρικών, αλλά στην κριτική του κοινοβουλευτικού κράτους, το οποίο είναι ανίκανο όχι μόνο να λύσει το πρόβλημα αλλά και να καταστείλει το επερχόμενο «αναρχικόν κρούσμα».

Το 1889 ο Χρηστοβασίλης θεωρούσε ότι οι βουλευτές της Θεσσαλίας αντιπροσωπεύουν τους ιδιοκτήτες και όχι την πλειοψηφία των ψηφοφόρων, αφού οι γαιοκτήμονες υποχρεώνουν τους κολλίγους να ψηφίσουν όποιον τους υποδείξουν παρεμβαίνοντας στο «ιερόν δικαίωμα της ψήφου». Τη διαπίστωση αυτή

29. Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων, *Υπόμνημα*, ό.π.: Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, ό.π., σ. 64, 84, 88, 96 κ.α.· Γ. Καρανικόλας, ό.π., σ. 195-196 (Χατζηγιάνης)· Σταμ. Σταμ., «Ανά την Θεσσαλίαν. Για το ψωμί», εφ. *Ακρόπολις*, 17 Φεβρουαρίου 1910. Πβ. το σχόλιο του Δημ. Μπούσδρα, ό.π., σ. 10, και την ειρωνεία της Κτηματικής Ενώσεως, *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1910, σ. 42. Η ρητορική αυτή, βέβαια, υπήρχε και το 1883 (βλ. τις παραπομπές της σημ. 27). Στα 1907, επίσης, έχει πια καθιερωθεί ο χαρακτηρισμός των κολλίγων ως «λευκών σκλάβων».

30. Γ. Ζωγράφος, ό.π.: Δημ. Γρηγοριάδης, «Πώς δύναται να αυξηθή ο γεωργικός της Ελλάδος πλούτος», εφ. *Ακρόπολις* 16 Απριλίου 1901. Ο Νικόλαος Πάππος στα *Ζητήματα αγροτικής οικονομίας εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1907, δηλώνει σαφώς την προτίμησή του για τη μεγάλη καλλιέργεια —υπενθυμίζουμε ότι στα τσιφλίκια επικρατούσε η μικρή— όπως και ο Ευταξίας, (ό.π., και εφ. *Αιών*, 17 Μαΐου 1884). Φυσικά δεν είναι όλοι οι τσιφλικάδες σύμφωνοι: για τον Δ. Τσοποτό το 1907 βλ. Λάζαρος Αρσενίου, ό.π., σ. 177. Πβ. Κτηματικός Σύλλογος Τρικάλων, ό.π. και Κτηματική Ένωσις, ό.π. Είναι όμως χαρακτηριστικό για την κατεύθυνση που έπαιρναν τα πράγματα ότι ο Κ. Ι. Ζωγράφος, ό.π., που μιλάει ως εκπρόσωπος της Κτηματικής Ένωσεως σε συνέδριο το 1912, εγκαταλείπει την προηγούμενη θέση της υπεράσπισης της μορτής.

τη χρησιμοποιούσε ως επιχείρημα υπέρ της βελτίωσης της θέσης των κολλίγων: αν αυτοί αποκτήσουν κάποια ανεξαρτησία από τους «αφεντάδες», τότε το δικαίωμα της ψήφου θα γίνει πραγματικό και ο γεωργός (αληθώς ελεύθερος). Το 1907 χρησιμοποιεί αντίστοιχες διαπιστώσεις για να υποστηρίξει ένα αντίθετο επιχείρημα: ότι αφού έτσι κι αλλιώς οι συνταγματικές ελευθερίες που απολαμβάνουν οι κολλίγοι δεν είναι πραγματικές, τότε προς το συμφέρον όλων, και μάλιστα των κολλίγων, είναι να παραιτηθούν απ' αυτές προς όφελος ενός ισχυρού μη κοινοβουλευτικού κράτους, το οποίο και την τάξη θα εμπεδώσει και θα «προστατεύσει» τους αγρότες, παίζοντας τον ρόλο του παραδοσιακού γαιοκτήμονα της τουρκοκρατίας. Το 1889 έχουμε έναν δημοσιογράφο που γράφει μια σειρά άρθρων για να υποστηρίξει, βασικά, το αίτημα να βελτιωθεί η ζωή των κολλίγων, την οποία γνωρίζει καλά: δεν έχει περάσει πολύς καιρός από τότε που ήταν επιστάτης σε τσιφλίκι. Το 1907 αυτό που έχουμε, τελικά, είναι μια πολιτική συλλογικότητα που τοποθετείται, μέσω ενός μέλους της, πάνω σ' ένα ζήτημα της επικαιρότητας, αξιοποιώντας το για να προβάλλει την κεντρική της θέση (δηλαδή ότι το κοινοβουλευτικό κράτος είναι ανίκανο να επιλύσει τα προβλήματα της κοινωνίας και του έθνους), και για να απευθύνει τη θέση αυτή στα λαϊκά στρώματα ή εν γένει στους κοινωνικά ευαίσθητους ανώστες της εφημερίδας.

Αν δούμε την αρθρογραφία του Χρηστοβασίλη από τη σκοπιά των θέσεων του «Ελληνισμού», αυτή εντασσόταν στην απόπειρα της εταιρείας να προσεγγίσει τις κατώτερες τάξεις χρησιμοποιώντας μια αντιπλουτοκρατική ρητορεία και ζητώντας την ικανοποίηση κάποιων αιτημάτων τους, όπως την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας και γενικότερα τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας. Ειδικότερα για το αγροτικό ζήτημα, ο Καζάζης έγραφε το 1905 ότι «τα μεγάλα latifundia αείποτε επιφέρουν βλάβας και ηθικές και οικονομικές. Γη και ελευθερία. Τούτο ζητεί και ο χωρικός». Το 1907 ο *Ελληνισμός* έγραφε για τον δολοφονημένο Μαρίνο Αντύπα ότι «έμελλε μεγάλως να οφελήσει τους αγροτικούς πληθυσμούς της Θεσσαλίας», ενώ η εταιρεία διατηρούσε επαφές με τον Γ. Φιλάρετο, τον Σ. Τριανταφυλλίδη, τον Πλ. Δρακούλη και άλλους ριζοσπάστες, με τους οποίους θα συνεργαστεί και στην κοινοβουλευτική ομάδα των «Συντακτικών» το 1910.³¹

31. Ν. Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», περ. *Ελληνισμός*, Φεβρουάριος 1905, σ. 90 και εφ. *Ελληνισμός*, 12 Μαΐου 1907. Για τις σχέσεις με ριζοσπάστες βλ. ενδεικτικά εφ. *Ελληνισμός*, 30 Ιουλίου 1909, 24 Σεπτεμβρίου 1909, 5 Νοεμβρίου 1909, 19 Νοεμβρίου 1909· περ. *Ελληνισμός*, Ιανουάριος 1904, σ. 54-60, Ιούλιος - Αύγουστος 1906, σ. 481-482· εφ. *Αγρόπολις*, 13 και 14 Οκτωβρίου 1910· εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Μαΐου 1909, 19 Νοεμβρίου 1910· περ. *Έρευνα*, Οκτώβριος 1908, σ. 148-151. Στον *Ριζοσπάστη*, 2 Μαΐου 1908, θα γράψει ένα άρθρο και ο Χρηστοβασίλης. Για τη συμπόρευση αριστερών και δεξιών ριζοσπαστών και τους όρους με τους οποίους συντελείται βλ. Νίκος Ποταμιάνος,

Ωστόσο το γεγονός ότι ο «Ελληνισμός» παρέμεινε μια βασικά αστική οργάνωση σήμαινε ότι η στρατηγική που ακολουθούσε για τον προσεταιρισμό των κατώτερων τάξεων δεν μπορούσε να ξεπεράσει κάποια όρια. Όπως ο Χρηστοβασίλης αποδοκίμασε την «στάσιν» των κολλίγων του 1881, έτσι έγινε και με το Κιλελέρ: όταν φουντώνει το αγροτικό κίνημα το 1910, η εφημερίδα «Ελληνισμός» υποστηρίζει το αίτημα των κολλίγων να τους δοθεί «το αναγκαίον τεμάχιον γης», εφόσον το επιτρέπουν τα οικονομικά του κράτους, συνιστώντας τους παράλληλα σύνεση και μετριοπάθεια: μετά τη σφαγή στο Κιλελέρ, όμως, τις εξεγερτικές τάσεις των χωρικών και την καταστολή τους από τον στρατό, το θεσσαλικό ζήτημα εμφανίζεται υποβαθμισμένο στις στήλες της εφημερίδας και περιορίζεται σε θέμα «δημοσίας τάξεως και ασφαλείας», η οποία διασαλεύτηκε κοντά στα σύνορα με τον μεγάλο αντίπαλο του έθνους.³² Ο Χρηστοβασίλης το 1889 θεωρούσε ότι η «οικονομική ευεξία» είναι «το σπουδαιότερον πράγμα εν τω κόσμω»: όμως για την ριζοσπαστική δεξιά η τάξη και η κοινωνική πειθαρχία αποτελούσε μεγαλύτερο αγαθό. Έτσι κι αλλιώς, η σκοπιά του «Ελληνισμού» και του Χρηστοβασίλη είναι αυτή του πατερναλισμού απέναντι στις κατώτερες τάξεις, όχι της χειραφέτησής τους και του εξισωτισμού.

Ο Χρηστοβασίλης πάντως διατηρεί ένα ιδιαίτερο στίγμα στα πλαίσια του «Ελληνισμού»: ο αντικαπιταλιστικός του λόγος ήταν βαθύτερος, πιθανότατα επειδή ο ίδιος βρισκόταν πιο κοντά στις αξίες της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας (και στην άρχουσα τάξη της) απ' όσο οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι και οι επιχειρηματίες που αποτελούσαν τις ηγετικές μορφές του «Ελληνισμού». Το επιχείρημα πως η μορφή και η μεγάλη ιδιοκτησία αναστέλλουν την οικονομική πρόοδο είναι εντελώς περιθωριακό στο λόγο του,³³ ενώ μιλήσαμε για τη νοσταλγία που εξέφρασε για την κλειστή αγροτική οικονομία. Το κυριότερο όμως είναι ότι στην καρδιά της ερμηνείας του Χρηστοβασίλη για τα βάσανα των κολλίγων βρίσκεται η αντίθεσή του προς τους «επιχειρηματίες κεφαλαιούχους» γαιοκτήμενες. Αντίθετα ο αντιπλουτο-

«Δεξιά, Αριστερά, Γιακωβινισμός: Ο ριζοσπαστισμός στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί», *Τα Ιστορικά* 40 (2004) 97-132.

32. Εφ. *Ελληνισμός*, 4 και 11 Μαρτίου 1910. Σύγκρινε με τη συνεπή και μαχητική στάση του Φιλάρετου στον *Ριζοσπάστη*, σχεδόν σε όλα τα φύλλα από τις 6 Νοεμβρίου 1909 ως τις 30 Απριλίου 1910.

33. Σε γενικές γραμμές το επιχείρημα της οικονομικής αποτελεσματικότητας απουσιάζει (π.χ. στον Γεωργικό Σύνδεσμο Τρικάλων) ή είναι υποβαθμισμένο στην παράταξη των υποστηρικτών των κολλίγων: π.χ. στον Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 28, 52, στον Μπούδρα (Γ. Καρανικόλας, *ό.π.*, σ. 355) ή στον Σταμ. Σταμ., *ό.π.* Βλ. όμως και Δ. Χατζηγιάνη, *Η φορολογία των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1910, σ. 27 και Μαρούλα Κλιάφα, *ό.π.*, σ. 293. Αντίθετα βρίσκεται στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας των γαιοκτημόνων και των υποστηρικτών τους (βλ. τις παραπομπές στη σημ. 30), καθώς και του Ευταξία, *ό.π.*

κρατικός λόγος του «Ελληνισμού» είναι πιο επιδερμικός, καθώς αποδέχεται την καπιταλιστική ανάπτυξη στη γεωργία και τη βιομηχανία, τους ομογενείς επιχειρηματίες και τα κεφάλαιά τους κλπ.³⁴ Πρόκειται περισσότερο για ρητορική στρατηγική παρά για αντίθεση στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Η διαφορά γίνεται εμφανέστερη αν αντιπαραθέσουμε τον Χρηστοβασίλη με τον σταφιδοκτηματία Θεοδωρίδη: ο τελευταίος επιτίθεται επίσης στο κεφάλαιο, αλλά από τη σκοπιά του κτηματία που διεκδικεί για λογαριασμό του μεγαλύτερη μερίδα του παραγόμενου πλεονάσματος απ' όση του αφήνει το εμπορικό και τραπεζικό/τοκογλυφικό κεφάλαιο. Δεν πρόκειται για αντικαπιταλισμό, αντίθετα ο Θεοδωρίδης προωθεί την εμπορευματική ανάπτυξη της γεωργίας και εκθειάζει την κατεξοχήν εμπορευματική καλλιέργεια στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, αυτή της σταφίδας, χωρίς την οποία «θα είμεθα εισέτι άθροισμα ταπεινών ζευγηλατών και ημιαγρίων ποιμένων».³⁵

Ένα δεύτερο σημείο στο οποίο διαφοροποιείται ο Χρηστοβασίλης από την κυρίαρχη τάση του «Ελληνισμού» βρίσκεται στο ότι διατυπώνει ένα κοινωνικό ζήτημα με εθνικούς όρους: ο «Ελληνισμός» δεν ανέπτυξε έναν «ενσωματωτικό», όπως τον ονομάζει ο Sternhell,³⁶ εθνικισμό που θα ζητούσε την «προστασία» των κατώτερων τάξεων με το σκεπτικό ότι αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού όλου, δεν συνέδεσε ποτέ την προβολή του έθνους ως κοινότητας αλληλεγγύης με συγκεκριμένα κοινωνικά ζητήματα. Η περίπτωση της Θεσσαλίας ήταν πιο πρόσφορη για τη διατύπωση με εθνική γλώσσα των αιτημάτων των κατώτερων τάξεων απ' ό,τι π.χ. οι εργατικές απεργίες· όμως τόσο ο Καζάζης όσο και ο Θεοδωρίδης δεν επιχειρήσαν κάτι τέτοιο όποτε έθιζαν το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας.³⁷ Αντίθετα τη διαπλοκή του αγροτι-

34. Βλ. ενδεικτικά περ. *Ελληνισμός*, Ιανουάριος 1900, σ. 5-8 (Αν. Στούπης), Ιανουάριος 1902, σ. 58-59 (Ι. Καλοσύπης), Μάιος 1904, σ. 350, Φεβρουάριος 1905, σ. 86-92, Μάρτιος 1905, σ. 161-165 (Ν. Καζάζης).

35. Αρ. Θεοδωρίδης, «Πόθεν η τοκογλυφία», *Οικονομική Επιθεώρησης*, 12 (1888) 375-384. Του ίδιου, *Άρθρα Σταφιδικά*, Αθήνα 1894, σ. 7-8, 12· «Πώς δύναται να αυξηθή ο δια της σταφίδος πλούτος», εφ. *Ακρόπολις*, 18 Απριλίου 1901· «Περί της εις Αμερικήν μεταναστεύσεως και των αιτίων αυτής», εφ. *Ελληνισμός*, 23 και 30 Ιουνίου 1907· *Η Επανάστασις και το έργον αυτής*, Αθήνα 1914, σ. 11-13, 93 κ.α. Ο Θεοδωρίδης είχε διατελέσει διευθυντής της Σταφιδικής Τράπεζας το 1901 και αντιπρόεδρος του «Ελληνισμού» για ένα διάστημα. Για τις απόψεις του και την πολύπτυχη δραστηριότητά του βλ. Νίκος Ποταμιάνος «Υπέρ τάξεως...», ό.π., σ. 84-99, Αθανάσιος Μποχώτης, ό.π., σ. 436-448.

36. Zeev Sternhell, «Fascist ideology», στο W. Laqueur (επιμ.), *Fascism. A reader's guide*, Καίμπριτζ 1976, σ. 315-376. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Mark Mazower για το «φυλετικό κράτος πρόνοιας» στο *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικαστός αιώνας*, Αθήνα 2001.

37. Πρέπει βέβαια να λάβουμε υπόψη μας ότι δεν ασχολήθηκαν συχνά και σταθερά με το ζήτημα. Για τον Θεοδωρίδη βλ. *Η Επανάστασις...*, ό.π., σ. 101-108.

κού ζητήματος με το εθνικό τη συναντάμε στο λόγο άλλων υποστηρικτών των κολλίγων την ίδια εποχή,³⁸ αν και το βασικό επιχείρημά τους παραμένει πάντα η αθλιότητα των αγροτών.

Το «εθνικό» επιχείρημα λοιπόν δεν είναι αποκλειστική υπόθεση της ριζοσπαστικής δεξιάς. Ωστόσο στο λόγο του Χρηστοβασίλη είναι σαφώς αναβαθμισμένο. Αν εντάξουμε την επιχειρηματολογία του στα ευρύτερα συμφραζόμενα του λόγου του («Ελληνισμού»), η πρωτεύουσα θέση του εθνικισμού πρέπει να αποδοθεί στο ότι επιτελεί δύο σημαντικές πολιτικές λειτουργίες.

Καταρχάς ο εθνικισμός διαπλεκόταν με διάφορους τρόπους με την κριτική στο κοινοβουλευτικό κράτος και με τις προτάσεις του «Ελληνισμού» για την αναδιοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας: το έθνος προβαλλόταν ως κοινότητα αλληλεγγύης και ως μοντέλο κοινωνικής συνοχής· το έθνος έπρεπε να είναι ισχυρό και άρα ισχυρό έπρεπε να είναι και το κράτος που το ενσαρκώνει και το ενοποιεί· το κάλεσμα για ολοκληρωτική στράτευση στην ιδέα του έθνους ενείχε και μια πολεμική διάσταση απέναντι στον κοινοβουλευτισμό και στα «μερικά» (σε σχέση με τα εθνικά) συμφέροντα: «Τι θέλετε, κύριοι;», ρωτούσε ο Καζάζης το 1905: «Έθνος ή κόμμα; Στράτευμα ή ρουσφέτι;».³⁹ Δεύτερον, ο εθνικισμός αποτελούσε ιδεολογία μεγάλης εμβέλειας, στο πεδίο της οποίας ο «Ελληνισμός» έχαιρε σημαντικής αποδοχής⁴⁰ και είχε να επιδείξει εύσημα αγωνιστικής δράσης. Ο «Ελληνισμός» μπορεί να κατήγγελλε την «πλουτοκρατία» και την «ολιγαρχία», προνομιακός πάντως διάυλος προσέγγισης του λαϊκού ακροατηρίου παρέμενε γι' αυτόν πάντα ο εθνικισμός.

Πρόκειται για μια διάσταση του λόγου του που ο Χρηστοβασίλης θα αναπτύξει περισσότερο στη συνέχεια (σ' ένα πολιτικό σκηνικό βέβαια που έχει αναδιαταχθεί ριζικά), στο πρόσφορο έδαφος της μόλις απελευθερωμένης Ηπείρου,

38. Π.χ. στον Τριανταφυλλίδη, *Οι κολλίγοι...*, ό.π., σ. 26, 32, 114, στον Σταμ. Σταμ., ό.π., στον Μπούσδρα το 1910 (Γ. Καρανικόλας, ό.π., σ. 355, Λάζαρος Αρσενίου, ό.π., σ. 218), στον Γεωργικό Σύνδεσμο Τρικάλων, *Υπόμνημα*, ό.π. Σε γενικές γραμμές πάντως το βασικό επιχείρημά τους είναι η αθλιότητα των κολλίγων κι όχι η σύνδεση με τις εθνικές συγκρούσεις, η οποία μπορεί να απουσιάζει ακόμη κι όταν γίνεται αναδρομή στα χρόνια του Αλή πασά: Γ. Σπυρόπουλος, «Το Γεωργικόν ζήτημα Θεσσαλίας», εφ. *Πύρρος*, 13 Μαΐου 1909 (κείμενο του 1906). Η αναφορά στην αρπαγή της γης των αγροτών χρησιμοποιείται αρκετά ως επιχείρημα στα πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας: από τον Γεώργιο Παχύ, ό.π., τον Ζυγομαλά και τον Ταρμπάζη (Λάζαρος Αρσενίου, ό.π., σ. 45, 47-48, 52-53). Βλ. και Αθανάσιος Ευταξίας, ό.π. και εφ. *Αιών* 18 Μαΐου 1884· Ανδρέας Καραβίτσας, *Ο Ζητιάνος*, επιμ. Π. Μαστροδημήτρη, Αθήνα 1985, σ. 83.

39. Ν. Καζάζης, «Περί συντάξεως εθνικού στρατού», περ. *Ελληνισμός*, Δεκέμβριος 1905, σ. 905.

40. Βλ. ενδεικτικά *Ημερολόγιο Σκόκου*, 1904, σ. 206-208· περ. *Ελληνισμός*, Ιανουάριος 1904, σ. 224 και εσώφυλλο, Νοέμβριος 1904, σ. 872, Ιανουάριος 1905, σ. 52-72· Γ. Σ. Φραγκούδης, *Το Ρωμαίικο*, 1925, σ. 84.

στην οποία έσπευσε να εγκατασταθεί. Το 1913 αναμειγνύεται στις κινητοποιήσεις κολλίγων της επαρχίας Φιλιατών οι οποίοι αρνήθηκαν να καταβάλουν το γεώμορο στους Αλβανούς τσιφλικάδες τους. Στο υπόμνημα που έγραψε ως εκπρόσωπός τους προς τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου εκθέτει «το ιστορικό της αρπαγής» της ιδιοκτησίας των Ελλήνων χωρικών επειδή θεωρούνταν ύποπτοι εθνικής επαναστατικής κίνησης, και διευκρινίζει ότι «το ζήτημά μας τούτο ουδεμίαν έχει σχέσιν με το αγροτικό ζήτημα».⁴¹ Αυτή η δήλωση βέβαια θα μπορούσε απλά να γίνεται στα πλαίσια μιας τακτικής για την επίτευξη του ζητούμενου,⁴² κράτησε όμως την ίδια στάση και το 1914, όταν ανέλαβε να αντιπροσωπεύσει τους κολλίγους των 79 «ιμλιακοχωριών» της Ηπείρου (δηλαδή χωριών που αποτελούσαν «δημόσια κτήματα» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία). Η επιχειρηματολογία του περιορίστηκε αυστηρά στην ιστορία της αρπαγής της γης των Ελλήνων αγροτών από τον «παγκοσμίου φήμης» «σταυρωτήν του Ελληνισμού» Αλή Πασά, η οποία θα ήταν ανεπίτρεπτο να συνεχίζεται «επί ελληνοκρατίας».⁴³

Επιπλέον φαίνεται ότι η στάση του Χρηστοβασίλη το 1913-1914 αποτελεί και συνέχεια απόψεων που, όπως μαθαίνουμε έμμεσα, είχε εκφράσει σε συνέλευση των Ηπειρωτών που ζούσαν στην Αθήνα σχετικά με τα ιμλάκια της Ηπείρου, πριν ακόμα την απελευθέρωσή της, το 1907, όταν ο Σουλτάνος θέλησε να τα μετατρέψει σε προσωπικά του τσιφλίκια. Η σύνδεση, τότε, εθνικού και αγροτικού ζητήματος στην Ήπειρο γινόταν στα συμφραζόμενα του αλυτρωτισμού, και αυτό σήμερα μπορεί να φαίνεται αυτονόητο. Δεν ήταν όμως, στο βαθμό που διατυπώνονταν και εναλλακτικές στρατηγικές για την εθνική ενοποίηση: έχουμε το παράδειγμα του Μιχαήλ Χρυσόχου,⁴⁴ ο οποίος στην ίδια

41. *Το ιστορικό της αρπαγής των δέκα εξ χωριών της επαρχίας Φιλιατών...*, Αθήνα 1914. Βλ. και το διήγημά του «Το κρανίο που χρωστούσε», στη συλλογή *Από τα χρόνια της σκλαβιάς*, εκδόσεις Πέλλα 1987 (1927), σ. 37-46.

42. Ανάλογα επιχειρήματα, άλλωστε, χρησιμοποιεί και ένα άλλο μέλος της επιτροπής των κατοίκων των «δέκα εξ χωριών»: Νικ. Νίτσος, *Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κώμης του Τσαμαντού*, Αθήνα 1926, σ. 312-316, όπου αναδημοσιεύει άρθρο του στην εφ. *Πατρις* του 1914.

43. *Η ιμπλιακοποίησης των 79 κεφαλοχωριών της Ηπείρου και αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τε τουρκοκρατίας και ελληνοκρατίας*, Αθήνα 1915. Βλ. και Δρόσια Κατσίδα, ό.π., σ. 156-160. Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του μεσοπολέμου*, τ. Α', Γιάννινα 1992, σ. 248.

44. Ο Χρυσόχου (1834-1921) ήταν τοπογράφος και χαρτογράφος. Ηπειρώτης, από οικογένεια τεχνιτών της Ζίτσας, έζησε στο ελληνικό κράτος όπου ενεπλάκη από νωρίς στην αλυτρωτική κίνηση: συμμετείχε στην Κρητική επανάσταση του 1866 και συνεργάστηκε με την εταιρεία «Αδελφότης και Άμυνα» στη δεκαετία του 1870. Χαρτογράφησε τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διεκδικούσε το ελληνικό κράτος και στις αρχές του εικοστού αιώνα αντιδίκησε με τον Στέφανο Δραγούμη για τα όριά τους στη Μακεδονία.

συνέλευση κατήγγειλε τους «εκμεταλλευομένους τον πατριωτισμόν» —ανάμεσα τους ονομαστικά τον Χρηστοβασίλη— και πρότεινε, αντί για «θόρυβο» και πολιτικοποίηση του ζητήματος (όπως αποκαλεί τη μετατροπή του σε ελληνοτουρκική αντιπαράθεση), να αναφερθούν «νομίμως» οι χωρικοί στον «φιλόλαο» και δίκαιο Σουλτάνο — και παράλληλα να ιδρυθεί από την Εθνική Τράπεζα μια γεωργική τράπεζα που θα αναλάβει την εξαγορά των χωριών.⁴⁵

Ο Χρυσόχοου δεν ήταν θαυμαστής του παλαιού καθεστώτος, ούτε υπερασπιστής των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών της γης: το 1910 στην περίπτωση της Θεσσαλίας τάχθηκε με την πλευρά των κολλίγων. Οι απόψεις του εντάσσονταν σε μια διαφορετική, έντονα σλαβόφοβη, οπτική για το εθνικό ζήτημα, σύμφωνα με την οποία Έλληνες και Τούρκοι έπρεπε να συνεργαστούν ενάντια στην απειλή των Σλάβων και των Ρώσων και στις επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια, και στη συνέχεια η εθνική ολοκλήρωση θα επερχόταν αβίαστα. Επιπλέον εδράζονταν σε μια διαφορετική σύλληψη του έθνους, καθώς σ' αυτό συμπεριλαμβάνονταν και οι Αλβανοί μπέηδες: ο Χρυσόχοου μιλούσε για μια «Μεγάλη Ήπειρο», «Άνω και Κάτω», στην οποία «η φυλή είναι Μία, τα αυτά έχουσα ήθη και έθιμα», παρ' όλες τις γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές.⁴⁶ Το ζήτημα των Αλβανών και της σχέσης μαζί τους ετίθετο έντονα

Οπαδός του Δηλιγιάννη, αντιβενιζελικός στη συνέχεια, συνεργαζόταν με την εφημερίδα *Πύρρος* (γι' αυτήν βλ. παρακάτω): Μ. Χρυσόχοου, *Ιστορική έκθεσις των έργων του*, Αθήνα 1921.

45. Μ. Χρυσόχοου, *Ηπειρωτικά. Όσα εξ ιδίας αντιλήψεως ιστορικών γεγονότων και διηγήσεων γνωρίζω περί ιμπλιακίων*, Αθήνα χ.χ. [1907], όπου και η αναφορά στον Χρηστοβασίλη. Ανάλογη είναι η οπτική και οι προτάσεις του Γ. Κ. Γάγαρη, του ιερέα Θωμάϊδη και της σύνταξης της *Ακρόπολης* (εφ. *Ακρόπολις*, 20 και 23 Ιουλίου, 13 Νοεμβρίου 1907). Ο Αριστοτέλης Κούρτιος αποδοκίμαζε επίσης την «φιλοπόλεμον στάση μερικών άγαν ζωηρών», αλλά κι αυτός θεωρούσε ότι μακροπρόθεσμα μόνη λύση ήταν η καταφυγή σε «βίαια μέτρα» (εφ. *Ο Πύρρος* 23 Αυγούστου 1907). Η εφ. *Πύρρος* διαμαρτύρεται για τη «δειλία» και τους αρχικούς δισταγμούς ορισμένων στο να οργανωθεί διαμαρτυρία των Ηπειρωτών και πιστεύει ότι πρέπει να ανακινηθεί το ζήτημα της ιδιοκτησίας της γης που είχε αρπάξει ο Αλή Πασάς, αυτό όμως πρέπει να γίνει με τη μεσολάβηση των Δυνάμεων και χωρίς να αναμιχθούν «θουρβοποιού», ενώ παράλληλα πρέπει να ιδρυθεί γεωργική τράπεζα που θα βοηθήσει την εξαγορά των χωριών: εφ. *Ο Πύρρος*, 19 και 26 Ιουλίου, 4 Οκτωβρίου 1907. Για την εξέλιξη της υπόθεσης σε Αθήνα και Ήπειρο, και για τη σύνδεσή της με διαμάχες των παραγόντων της ηπειρωτικής κοινότητας στην Αθήνα βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 26 Ιουλίου, 4, 15, 17 και 19-22 Αυγούστου, 12, 19 και 23 Σεπτεμβρίου, 10 Νοεμβρίου, εφ. *Ο Πύρρος*, 19 και 26 Ιουλίου, 16 και 23 Αυγούστου, 6 και 20 Σεπτεμβρίου, 4 Οκτωβρίου, εφ. *Ελληνισμός*, 7 Ιουλίου, 18 και 25 Αυγούστου 1907. Στ. Μπέτης, «Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι της Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984) 287. Είναι αξιοσημείωτο το ότι ο *Ελληνισμός* δεν καλύπτει ιδιαίτερα το θέμα, ίσως επειδή διαφωνεί με την κατεύθυνση της επιτροπής που συγκροτήθηκε, ίσως όμως και λόγω εσωτερικών διαφωνιών.

46. Μ. Χρυσόχοου, *ό.π.* βλ. και του ιδίου, *Ιστορική... ό.π.*, (σ. 73 για τη Θεσσαλία) και άρθρα του στον *Πύρρο*, 18 Φεβρουαρίου, 18 Ιουνίου και 16 Ιουλίου 1905, 5 Οκτωβρίου -

εκείνη την εποχή — και ο Χρηστοβασίλης έδινε σ' αυτό διαφορετική απάντηση από τον κύκλο του «Πύρρου», με τον οποίο συνδεόταν ο Χρυσοχόου.⁴⁷ Η κατεύθυνση, με λίγα λόγια, που μπορούσε να ακολουθήσει η σύνδεση του εθνικού ζητήματος με το αγροτικό δεν ήταν δεδομένη. Η εκδοχή του Χρυσοχόου όμως ηττήθηκε: ακολούθησε η ρήξη των Ελλήνων με τους Αλβανούς και οι βαλκανικοί πόλεμοι.

Για να επανέλθουμε στον Χρηστοβασίλη, το κριτήριο που κυριάρχησε στην

9 Νοεμβρίου 1906. Υπέρ της φιλίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία τασσόταν τις ίδιες μέρες και ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Δ. Ράλλης (εφ. *Ακρόπολις*, 16 και 22 Ιουλίου 1907). Ο Χρηστοβασίλης, αντίθετα, ήταν αντίθετος σε κάθε συνεννόηση με τους Τούρκους, και απ' τους λίγους που ήταν από την πρώτη στιγμή εχθρικοί απέναντι στους Νεότουρκους και στην ανακήρυξη του συντάγματος το 1908. Φυσικά τασσόταν κατά του πανσλαβισμού, εξακολουθούσε όμως να προσβλέπει στη Ρωσία ως δύναμη που θα απελευθέρωνε τους Έλληνες: στα Γιάννενα έστειλε τα έντυπα του «Ελληνισμού» μέσω του ρωσικού προξενείου, ενώ το 1896 είχε προσπαθήσει να πολιτογραφηθεί Ρώσος υπήκοος: Μάνθος Οικονόμου, ό.π., σ. 1003, 1099· Δρόσια Κατσίδα, ό.π., σ. 112-113.

47. Πρόκειται για ένα ζήτημα που απασχολεί αρκετά συχνά τον «Ελληνισμό» και προκαλεί έντονες διαφωνίες: βλ. ενδεικτικά περ. *Ελληνισμός*, Μάιος 1899, σ. 195· εφ. *Ο Πύρρος*, 22 Απριλίου, 6 Μαΐου, 18 Ιουνίου, 30 Ιουλίου - 27 Αυγούστου 1905 και 1 Νοεμβρίου 1907· Θ. Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος, *Ελλάς και Αλβανία στις αρχές του εικοστού αιώνα. Τεκμήρια από το αρχείο του Ν. Καζάζη*, Θεσσαλονίκη 1995. Στην «Εθνική Συνδιάσκεψη» που συγκάλεσε ο «Ελληνισμός» το 1906 ο Χρηστοβασίλης επιτίθεται στην «αλβανομανία» και ακολουθεί οξεία συζήτηση· βλ. περ. *Ελληνισμός*, Ιούλιος - Αύγουστος 1906, σ. 572-581· Χρ. Χρηστοβασίλης, «Το Αλβανικόν ζήτημα», περ. *Ελληνική Επιθεώρησης*, Δεκέμβριος 1908. Για τον «Πύρρο» βλ. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Επιστολή του Γ. Δ. Χατζή προς τον Χρήστο Χρηστοβασίλη», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1984, σ. 194· Μ. Χρυσοχόου *Ιστορική έκθεσις...*, ό.π., σ. 32, 39, 40, 43, 68· *Ο Πύρρος*, 1905, διάσπαρτα. Ο Χρηστοβασίλης είχε καταγγείλει τον Χρυσοχόου και τον εκδότη του *Πύρρου* Γ. Χατζηγιαννάκογλου ως όργανα της αλβανικής και της αυστριακής προαγάνδας· ακολούθησε ξυλοδαρμός, μηνύσεις και εκατέρωθεν λίβελλοι (εφ. *Ο Πύρρος*, 12, 18 Φεβρουαρίου, 1, 22 Απριλίου, 21 Μαΐου, 23 Σεπτεμβρίου και 15 Οκτωβρίου 1905, 22 Φεβρουαρίου 1907). Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τόσο ο Χρυσοχόου όσο και ο Χατζηγιαννάκογλου υποστηρίζουν τον «μέγα πολίτη» Δηλιγιάννη (σε αντίθεση με την πολιτική καταγωγή των περισσότερων στελεχών του «Ελληνισμού» από την τρικουπική παράταξη). Ο Χατζηγιαννάκογλου, μάλιστα, διακηρύσσει ότι «επιβάλλεται τυφλή πίστις εις το κείμενον ιερόν Σύνταγμα», που διασφαλίζει «τα δικαιώματα του λαού», και επιτίθεται στον «Ελληνισμό» όταν ζητάει να αποκλειστούν οι αξιωματικοί από τη Βουλή και να ενισχυθούν οι βασιλικές εξουσίες. Βλ. εφ. *Ο Πύρρος*, 22, 29 Ιανουαρίου, 5 Φεβρουαρίου, 4 Μαρτίου και 4 Ιουνίου 1905· Γ. Χατζηγιαννάκογλου, *Ο πολιτικός βίος του κ. Θ. Π. Δηλιγιάννη*, 1902. Περί Αλβανών βλ. και Στ. Μπέτης, ό.π., σ. 225, 264, 269, 274, 276, 278-9, 285, 306, 315, 319, 321, 325. Αντιλήψεις σαν του Χρυσοχόου σχετικά με τους Αλβανούς φαίνεται ότι δεν έτιθεντο μόνο σε αφηρημένο επίπεδο από κάποιους διανοούμενους, αλλά ότι ανταποκρίνονταν και σε πρακτικές αλληλεγγύης των Ηπειρωτών: αρκετοί είναι οι σύλλογοι αλληλοβοήθειας Ηπειρωτών που περιθάλπουν κάθε συμπατριώτη τους, «ασχέτως προς φυλήν ή θρησκεία». Βλ. Στ. Μπέτης, ό.π., σ. 260, 280, 301, 314, και το καταστατικό του «Συν-

στάση του απέναντι στο αγροτικό ζήτημα στην Ήπειρο ήταν το εθνικιστικό, και η επιχειρηματολογία του υπέρ των διεκδικήσεων των χωρικών το 1913-1914 βασίστηκε αποκλειστικά στην εθνική ιδεολογία. Επιπλέον αποδέχτηκε και υποστήριξε την «ανταρσία» των κολλίγων, δεν υπήρξαν οι επιφυλάξεις για την κινητοποίησή τους και οι αντιδημοκρατικές αιχμές που συναντήσαμε στα άρθρα του για την Θεσσαλία. Πώς να εξηγήσουμε αυτές τις αλλαγές; Οπωσδήποτε, για μια ολοκληρωμένη απάντηση, απαιτείται πολύ πιο εκτεταμένη έρευνα για τις απόψεις που εξέφρασε ο Χρηστοβασίλης μετά την εγκατάστασή του στην Ήπειρο. Θα διατυπώσουμε, ωστόσο, τρεις υποθέσεις.

Η πρώτη είναι ότι στην περίπτωση της Ηπείρου το εθνικό ζήτημα διατηρεί μια ιδιαίτερη οξύτητα, καθώς η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος είναι πολύ πρόσφατη, έγινε με πόλεμο (και όχι με συνθήκη, όπως της Θεσσαλίας) και στην περιοχή ζούσαν πολυπληθείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί. Επιπλέον στην Ήπειρο ο «εθνικός αγώνας» συνεχίστηκε και μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων: η ενσωμάτωση της βόρειας Ηπείρου στο ελληνικό κράτος παρέμενε ανοιχτό ζήτημα, το οποίο δεν το διαχειριζόταν αποκλειστικά το κράτος αλλά αποτελούσε και αντικείμενο πρωτοβουλιών ιδιωτών το 1913-1914· ανάμεσα σ' αυτούς τους ιδιώτες περιλαμβάνονταν κι ο Χρηστοβασίλης, που είχε αναλάβει διοικητής της Πολιτοφυλακής του Αργυρόκαστρου.⁴⁸

Αυτό σήμαινε ότι η εθνικιστική δυναμική που εκλυόταν, σε μεγάλο βαθμό αντιπολιτευτική προς τη βενιζελική κυβέρνηση, μπορούσε να επεκτείνεται και σε άλλες σφαίρες πέρα από την διεύρυνση των συνόρων του ελληνικού κράτους, και το αγροτικό ζήτημα να γίνεται αντιληπτό ως μια επιπλέον πτυχή του εθνικού αγώνα που συνεχιζόταν. Άλλωστε η σύνδεση αγροτικού ζητήματος και εθνικών αντιθέσεων ήταν άμεση και στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο,⁴⁹ και το 1914 ένας Γιαννιώτης δικηγόρος κατήγγειλε ότι ήταν οι «πατριδοκάπηλοι» των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας αυτοί που παρακινούσαν τώρα τους αγρότες σε ανατρεπτικά κινήματα.⁵⁰

δέσμου των εν Πειραιεί παρεπιδήμων Ηπειρωτών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* φ. 197 (22 Ιουλίου 1887), άρθρο 12. Για μια συνολική επισκόπηση του ζητήματος βλ. Β. Κόντης, «Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα (1881-1921)», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 376-387.

48. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, ό.π., σ. 262-263. Για το Βορειοηπειρωτικό βλ. Β. Κόντης, ό.π. και Ιωάννης Νικολαΐδης, ό.π., διάσπαρτα στους τ. Α' και Β'.

49. Βλ. το υπόμνημα της ελληνικής κοινότητας των Ιωαννίνων το 1912 προς τον Τούρκο υπουργό εσωτερικών στο Ελευθέρια Νικολαΐδου, *Η Αλβανική κίνηση στο βιλαέτι Ιωαννίνων και η συμβολή των λεισχών στην ανάπτυξή της (1908-1912)*, Ιωάννινα 1984, σ. 71. Κάποιες επιπλέον πληροφορίες για το αγροτικό ζήτημα στην Ήπειρο μας δίνει η ίδια, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο (1913-1914)», *Δωδώνη* 16Α (1987) 531-532, 551-552, 561-564.

50. Ιωάννης Νικολαΐδης, ό.π., τ. Α', σ. 242.

Η δεύτερη υπόθεση αφορά στην αλλαγή της στάσης του Χρηστοβασίλη απέναντι στους χωρικούς που «στασιάζουν»: πέρα από το ότι τώρα εντάσσει το κίνημά τους αποκλειστικά στους αγώνες του έθνους και όχι στο αγροτικό ζήτημα, ο Χρηστοβασίλης είχε πάρει την απόφαση να πολιτευθεί στην Ήπειρο και έπρεπε να συγκεντρώσει πολιτικό «κεφάλαιο»· η σχέση εκπροσώπησης, που εγκαθιδρύθηκε όταν οι κολλίγοι του ανέθεσαν να διαχειριστεί την υπόθεσή τους στην δημόσια σφαίρα, αποτελούσε μια καλή αρχή.⁵¹ Ο Χρηστοβασίλης άλλωστε δεν πρωτοτύπησε, ακολούθησε τον δρόμο που είχαν πάρει κι άλλοι πριν απ' αυτόν: γνωρίζουμε καλά τις κινήσεις του Γεωργίου Παχύ το 1881, όταν προσαρτήθηκε η Θεσσαλία και η Άρτα.

Έμπορος και γαμπρός του τραπεζίτη και μεγαλοκτηματία Σκουζέ, ο Παχύς αποφασίζει να πολιτευθεί στο νέο νομό Άρτας απ' όπου κατάγεται. Στέλνει επιστολές στους προκρίτους των χωριών όπου δηλώνει ότι θ' αγωνιστεί για την απελευθέρωση των κολλίγων από τους τσιφλικάδες, όπως κι έκανε (πηγαίνοντας ακόμα και φυλακή), εγκαθιδρύοντας έτσι μια σχέση εκπροσώπησης που του επέτρεψε να εκλέγεται βουλευτής για αρκετά χρόνια. Ο Παχύς όμως ήταν φιλαργότες μόνο στο βαθμό που αποκόμιζε έτσι πολιτικά οφέλη: αυτό αποδεικνύουν οι αντιδράσεις του το 1889, όταν ο δήμαρχος του Βουργαρελίου τον παρέκαμψε και απευθύνθηκε κατευθείαν στον πρωθυπουργό Τρικούπη για να επιτύχει δάνειο, με τη μεσολάβηση του κράτους, για την εξαγορά του χωριού από τους κολλίγους του. Ο Παχύς απείλησε ότι θα αποσιρτούσε από το τρικουπικό κόμμα αν ο Τρικούπης νομιμοποιούσε την παράκαμψή του, ικανοποιώντας το αίτημα των αγροτών χωρίς τη δική του μεσολάβηση.⁵²

Στην περίπτωση του Παχύ και της Άρτας γίνεται εμφανής η ταξική φύση των σχέσεων εκπροσώπησης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Καταρχάς αυτές αποτελούσαν πεδίο δόμησης και αναπαραγωγής της κυριαρχίας των αρχουσών τάξεων· η ιδεώδης λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, όπως αυτή διαγραφόταν από αρχές σαν την ισότητα που διακήρυσσε, αποτελούσε μια αφαίρεση που δε λάμβανε υπόψη της τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις εξουσίας. Επι-

51. Ιωάννης Νικολαΐδης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 122, 149, 244, τ. Β', σ. 114. Το 1914 «πρόκριτοι» χωριών των Φιλιατών δήλωναν με επιστολή τους στον Βενιζέλο ότι θα ψήφιζαν τον συνδυασμό στον οποίο θα συμμετείχε ο Χρηστοβασίλης, και του ζητούσαν να συμπεριληφθεί στους υποψηφίους του κόμματός του: Δρόσια Κατσίδα, *ό.π.*, σ. 165· βλ. και σ. 168-169.

52. Κ. και Σ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. Β', Αθήνα 1959, σ. 49-52 και τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 354-355, 482· Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 129· Κωνσταντίνος Καραπάνος, *ό.π.*, σ. 6, 101 κ.α.· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, *ό.π.*, τ. Δ', σ. 433-440· Γεώργιος Παχύς, *ό.π.*· Γ. Οικονομίδης, *Η εξαγορά του Βουργαρελίου και το πρόβλημά της* (1918), ανατύπωση στα *Ντοκουμέντα*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, 1981, σ. 24-25.

πλέον όμως οι σχέσεις εκπροσώπησης ενσωμάτων και πλευρές των υλικών συμφερόντων των κατώτερων τάξεων, οι οποίες αξιοποιούσαν την πολιτική τους δύναμη για να περιορίζουν τον βαθμό εκμετάλλευσής τους. Το σημείο αυτό είναι κομβικό για την ερμηνεία της σχετικά εκτεταμένης αμφισβήτησης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στους κόλπους της άρχουσας τάξης.

Στα 1909-1910, όμως, η εκδοχή του αντιδημοκρατικού μετασχηματισμού του πολιτικού συστήματος που πρότεινε μεταξύ άλλων ο «Ελληνισμός» ηττήθηκε: αυτή είναι η τρίτη παράμετρος που πρέπει να λάβουμε υπόψη για την ερμηνεία της αλλαγής στη στάση του Χρηστοβασίλη το 1914, και συγκεκριμένα της απάλειψης των αντιδημοκρατικών αιχμών του 1907. Το προουντυσιάζοντο του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί οδήγησε τελικά όχι στην παγίωση της αυταρχικής εκτροπής αλλά στην άνοδο των Φιλελευθέρων. Στα πρώτα χρόνια μετά την άνοδο του Βενιζέλου η «κλασική» αντικοινοβουλευτική κριτική στο πολιτικό σύστημα και στη συμμετοχή των λαϊκών μαζών σ' αυτό υποχώρησε, και οι τάσεις συγκρότησης μιας ριζοσπαστικής δεξιάς απορροφήθηκαν από το νέο πολιτικό σκηνικό.

Δε θεωρούμε πάντως άσκοπο να υπενθυμίσουμε σε όσους αντιμετωπίζουν τη ριζοσπαστική δεξιά ως περιορισμένης σημασίας φαινόμενο ότι τέτοιες τάσεις συνέχισαν να εμφανίζονται και στη συνέχεια,⁵³ και ότι δεν επρόκειτο για απλές παρενθέσεις στην κυριαρχία του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα. Στα αμέσως επόμενα χρόνια οι αυταρχικές εκτροπές από τη δημοκρατία παρουσιάστηκαν σε μια κλίμακα άγνωστη μέχρι τότε στην ελληνική πολιτική ζωή, τα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης εγκαταστάθηκαν σ' αυτήν ως το 1974, και σ' αυτό συνέβαλαν ιδεολογικά ρεύματα όπως αυτό που εξετάσαμε.⁵⁴

53. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996· Σπύρος Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998, σ. 467-473.

54. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Χρήστου Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Αθήνα 2003, σ. 39-40 κ.α.

S U M M A R Y

Nikos Potamianos, *The Radical Right and the Agrarian Question in the Early 20th Century. The Case of Christovassilis and the «Hellenism Association»*

The subject of this article is an aspect of the history of the radical right in Greece, namely its intellectual and political response to the agrarian question which emerged in Greece at the end of the 19th century after the incorporation of new provinces where large landownership was predominant. In particular, the arguments and theses of a cadre of the biggest nationalist league of Athens in 1907 are examined, in contrast to its earlier views on the agrarian question and in contrast to the discourse of the radical supporters of the sharecroppers as well as the landowners.

Christovassilis adopts a pro-peasant stand, attacking capitalist landowners and indirectly proposing the purchase of the land by its cultivators with the assistance of the state. However, his main aim was to prove that parliamentary democracy was incapable of improving the sharecroppers' situation, a task which only an authoritarian state could accomplish.

Crucial in Christovassilis' arguments was the use of nationalist discourse in order to legalize sharecroppers' demands: he linked the peasants' struggle for land in the past with the national conflict with the Ottoman conquerors, equating land with fatherland and, therefore, the ownership of land of Thessaly with the peasants' participation in the nation. Christovassilis' earlier views which put emphasis on the social aspects of the agrarian question gave way to the preponderance of the nationalist argument, which was in turn related to other aspects of the ideology of the radical right.

"Hellenism" followed a strategy of appealing to the mobilized subordinate classes — but without totally adopting their point of view. It was always clear that the viewpoint of the association was that of paternalism, not of emancipation. One of the points of its criticism against the democratic state was that the latter was not powerful enough to repress the impending peasant revolt. The restoration of law and order was for the radical right more important than the improvement of the living conditions of the lower strata. And the adoption of popular demands, in general, proved to be merely rhetoric: when the class struggle became more intense, especially in the case of the agrarian movement of 1910, "Hellenism" remained aloof.